

Володимир Бабка

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТА МЕМОРІАЛЬНІ АСПЕКТИ

Розглянуто погляди американських політологів С. Гантінгтона та Дж. Міршаймера на перспективи українсько-російських відносин. Визначено особливості примордіального та конструктивістського підходів до розробки стратегічного курсу України, зокрема, в політиці пам'яті. За допомогою теорії ігор розкрито сценарії політичних процесів у трикутнику: українська влада, українська опозиція, російська влада.

Ключові слова: цивілізаційний підхід, українсько-російські відносини, історична пам'ять, теорія ігор.

Babka V. Russian-Ukrainian conflict: civilization and memorial aspects.

Abstract. *The views of American political scientists S. Huntington and J. Mearsheimer of prospects of Ukrainian-Russian relations were investigated. The features of primordial and constructivist approaches to strategic course of Ukraine, especially in memory politics were defined. Using game theory, scenario of political processes in the triangle: the Ukrainian authorities, the Ukrainian opposition, the Russian authorities were uncovered.*

Keywords: *civilizational approach, Ukrainian-Russian relations, historical memory, game theory.*

*Похмура історія, яка пройшла між цими двома народами,
стає вибуховою речовиною, що може привести
до займання конфлікту між ними.*

Джон Міршаймер про українців та росіян.

Примордіалізм та конструктивізм – два протилежні підходи, що розкривають генезис соціокультурних спільнот: етносів, націй, цивілізацій тощо. Примордіалізм (чи есенціалізм у більш загальному філософському значенні) базується на твердженні про об'єктивність, постійність, незмінність, тривалість існування людських спільнот та притаманних їм властивостей. Прихиль-

ники конструктивізму, натомість, розглядають нації (етноси, цивілізації) як результат цілеспрямованих зусиль з формування ідентичності та життєвого простору. Відповідно, ознаки й властивості людських спільнот не є сутнісно притаманними їм, коріненими й незмінними, а формуються та змінюються в ході історичного процесу під дією зовнішніх факторів.

Ці наукові підходи зародилися в рамках етнології. В той же час, універсальність цих принципів дозволяє застосовувати їх в інших науках та міждисциплінарних напрямках досліджень, зокрема, в політології, конфліктології, вивченні процесів націотворення, національної ідентичності, в меморіальних студіях.

Яскравим прикладом примордіалістського погляду на політичний процес є цивілізаційний підхід С. Гантінгтона. Особливу цікавість викликають ідеї американського вченого щодо перспектив українсько-російських відносин. У 1996 р. у своїй відомій праці «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон розглядав три можливі шляхи розвитку відносин між двома країнами після розпаду СРСР:

1. Збройний конфлікт між двома країнами, можливість якого, на думку вченого, була мінімальною через належність до однієї цивілізації;

2. Розкол України на Західну й Східну. Входження останньої до складу Росії та самостійне існування «уніатської» західної частини за активної підтримки європейських країн. Така підтримка можлива лише у разі значного погіршення відносин між Росією та Заходом до рівня протистояння часів холодної війни;

3. Збереження єдності й незалежності України при внутрішньому розколі та активній співпраці з Росією. Цей сценарій, на думку вченого, був найбільш вірогідним [1, с. 257–259].

Події 2014 р. в Україні показали, що жоден з трьох сценаріїв не був реалізований так, як прогнозував учений. Проте окремі елементи кожного сценарію відображають частину механізму розгортання конфлікту. Зокрема: збереження єдності України, зростання громадянської свідомості, замість розколу країни чи дрейфу в бік східного сусіда, стало однією з причин війни з Росією, що, в свою чергу, мало наслідком різке загострення стосунків між нею та Заходом.

Загалом цивілізаційний підхід С. Гантінгтона є надто ідеалізованим, оскільки він спирається на ретроспективний аналіз, який не завжди дозволяє зробити точний перспективний прогноз, особливо в ситуації хаосу. Тому реалії 2014 р. показали більшу значимість статистичного підходу іншого американського політолога – Дж. Міршаймера, автора теорії «звичайного стримування». На відміну від свого колеги, який звертав увагу на спільну історію та культуру, науковець наголошує: «Росіяни і українці мають історію взаємної ворожнечі» [2, с. 53]. А це, поряд з перемішуванням населення обох країн, підвищує ймовірність протистояння. Політолог наводив фактори, що уможливають конфлікт:

- По-перше: протяжний незахищений кордон між двома країнами;
- По-друге: загроза гіпернаціоналізму на основі звернення до історичних випадків взаємної неприязні;
- По-третє: наявність суперечок щодо економічних питань, контролю над Кримом та Чорноморським флотом, успадкування Україною значної частини радянського ядерного потенціалу;
- По-четверте: проблема змішаного населення, проживання значної кількості росіян в Україні та українців у Росії [2, с. 54–56].

Слід зазначити, що такий реалістичний підхід виявився більш прогностичним поряд з ідеями С. Гантінгтона, хоча й з певними заувагами. Зокрема, перша теза – незахищені кордони – стала чинником, який уможливив військову агресію, в той час як третій фактор відображає каталізatori російського втручання. Адже, крім ядерної зброї, зазначені проблеми не були розв'язані протягом 20 років незалежності. Натомість спостерігалось періодичне розв'язання східним сусідом «економічних воєн», а також підігрівання питання Криму та флоту. Вчений наголосив, що деякі російські політики не сприймають незалежність України чи вважають її тимчасовим явищем. Це твердження залишається актуальним не лише для початку 1990-х рр., а й на сьогодні.

З іншого боку, вищенаведені другий та четвертий фактори проявилися швидше не як міжетнічний конфлікт, а суперечка між носіями різних історико-політичних ідентичностей. Ними є: радян-

ська ідеалізована ідентичність, що постулює ретроспективну єдність обох народів й проектує її на майбутнє; пострадянська ліберально-демократична реалістична ідентичність населення обох країн, носії якої рахуються з фактом незалежності України й Росії, перспективами їх мирного співіснування/співпраці, самостійністю у виборі геополітичних орієнтацій.

Опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та російської недержавної дослідницької організації «Левада-Центр» з 2008 по 2014 рр. відображають ставлення населення України до Росії та населення Росії до України. Серед українців від 23% (в 2009 р.) до 14% (в 2012–2013 рр.) вважають за необхідне об'єднатися в єдину державу з Росією. І лише в листопаді 2013 р. й травні 2014 р. цей показник опустився нижче 10% (9 і 8 %, відповідно). Аналогічну позицію росіян щодо України мають від 20% (в кінці 2012 р.) до 12 % (в 2009 та 2014 рр.) населення Російської Федерації [3; 4, с. 209]. Тобто, якщо не враховувати зміну суспільних настроїв під впливом міждержавного конфлікту, кожен 5-7-ий українець та 5-8-ий росіянин зберігає стійкі ретроградні установки, свідомо чи несвідомо породжені радянським минулим, тобто повернення колишньої єдності, яка канула в Лету.

Примордіалізм та конструктивізм чітко прослідковуються в *memory studies*, напрямі досліджень, який набув поширення й актуальності в останній час. Першому підходові відповідають концепції історичної спадковості, а другому – теорії соціального конструктивізму [5]. У теоріях конструктивізму колективна пам'ять розглядається як наслідок формування суспільством власних спогадів про минуле (закріплення та актуалізація певних образів чи смислів відповідно до суспільно-політичних інтересів). Представниками цього підходу є Е. Дюркгейм, М. Хальбвакс, П. Бергер, Т. Лукман, Е. Хобсбаум, П. Коннертон, Б. Шацька. В примордіалістських концепціях історичної спадковості сутність колективної пам'яті розкривається як відтворення перейнятого від попередніх поколінь досвіду минулого, що формує нинішню дійсність. У цьому випадку сучасність виступає як реалізація попередньо закладеного/збереженого досвіду (реалізація наявних меморіальних ресурсів у політичній діяльності). Такий підхід представлений в працях

В. Вундта, Г. Еббінгауза, Я. і А. Ассманів, Н. Еліаса, Ю. Лотмана, О. Ексле, Й. Рюзена, М. Блока та ін.

Наведений вище аналіз двох підходів на прикладі цивілізаційного поступу показав обмеженість есенціалістського підходу для розробки програм майбутнього політичного розвитку. Це стосується і політики пам'яті як сфери управління суспільними уявленнями про минуле національної спільноти.

Цивілізаційний поступ нашої держави в напрямі європейських демократичних цінностей потребує врахування особливостей європейської моделі пам'яті. Адже одне лише здійснення економічної та політичної модернізації недостатнє й неефективне без реформування ментальних основ життя суспільства, яке покладене на гуманітарну політику. Зокрема, меморіальну, яку неприпустимо будувати, покладаючись на установку про етнічну, культурну, історичну чи цивілізаційну близькість України та Росії (подібно до того, як це робив С. Гантінгтон).

Сьогодні активно поширене пропагування змісту історичної пам'яті, відмінного від російського/радянського, але часто зберігається та сама форма подачі: архетипні конструкції «ми – вони», «добро – зло», «свій – чужий», «герой – ворог», які, на думку політолога Ю. Шайгородського, є ефективним механізмом формування суспільних міфів [6, с. 84]. Аналогічні системи оціночних координат мали місце в ідеології СРСР, але не зазнали деконструкції в пострадянський період. Ще в 2008 р. на круглому столі, «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» у Національному інституті стратегічних досліджень політолог М. Погребинський наголосив: «Сьогодні міфи радянської доби намагаються замінити їхнім так само міфологічним дзеркальним запереченням. Якщо раніше у нас героями були чекісти, то тепер звеличуються такі само криваві «есбісти» (співробітники служби безпеки). ... Слід відмовлятися від «біло-чорного мислення» [7, с. 23]. Через шість років ця думка залишається однаково актуальною. У війні пам'ятників героїчні, мужні, величні образи радянської історії часто замінює така сама героїчна, мужня і велична постать С. Бандери.

Подібну думку виголошує політолог Л. Нагорна: «Тим вітчизняним історикам, які вважають, що в інтересах формування

національної ідентичності можна й не згадувати про злочини бандерівської ОУН, варто нагадати, що політика пам'яті лише тоді може стати підмурком суспільної моралі, якщо буде по максимуму деідеологізована і співвіднесена з неупередженим історичним знанням. Поки що ж у цій політиці можемо спостерігати здебільшого процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого» [8, с. 150–151].

Намагання відсторонитися від російської історії лише актуалізує образ Росії, причому не завжди як ворога, оскільки не кожен до анексії Криму та нападу на Схід України готовий був сприймати її так. За даними КМІС з 2008 по 2013 рр. позитивне ставлення до Росії проявляли від 80 до 93 % українців. І лише у вересні 2014 р. цей показник становив менше половини – 48% [3].

Як наслідок, замість того, щоб показати «європейськість» України, демонструється її «не-російськість». Психологи стверджують, що підсвідоме людини не сприймає заперечну частку «не». В результаті виголошене «Україна – це не Росія» сприймається і закріплюється на рівні несвідомого як «Україна – це Росія».

В умовах війни України з Росією та посилення конфронтації між останньою та Західним світом вибір інтеграційного курсу все більше набуває рис цивілізаційного. Це стосується безпосередньо моделей історичної політики. Американський історик Т. Юдт аналізує історію повоєнної Європи і висловлює думку, що Європа змогла відбудуватися в політичному й економічному плані тільки тому, що зуміла забути минуле. Але вона змогла визначити себе в духовному й культурному сенсі лише завдяки тому, що зуміла пам'ятати це минуле [9, с. 117]. Ця думка доводить, що лише забуття минулих кривд, визнання власних провин та пам'ять про спільну трагедію і колективну відповідальність за неї дозволяє кожному духовно визначити себе європейцем. Для українців це рівноцінно відчувати свою відповідальність за розбудову власної європейської країни. Тоді як приєднання до героїчного наративу російського імперського зразка – це перекладення відповідальності за своє минуле, сучасне й майбутнє на центральну владу, схиляння перед її здобутками та величчю. Історики Ю. Шаповал та І. Гирич наголошують, що європейська цивілізація за століття своєї історії виробила рівновагу державних і суспільних інтересів, на чому й

ґрунтується громадянське суспільство. Натомість євразійська традиція засновується на цілковитому пануванні держави над суспільством і особистістю [10, с. 6]. Месіанська природа російської імперської цивілізації характеризується невмінням владою визнавати свої помилки і стратегією явного чи неявного перекладання вини на інших, з упевненістю у тому, що визнання власних помилок, провин, злочинів (навіть у минулому) є найбільшою ганьбою та рівноцінне крахові режиму.

Сучасна системна криза має глибокі ментальні корені. Тому, базуючись на позиціях конструктивізму, для остаточного переходу від радянських/ пострадянських до європейських стандартів і цінностей варто враховувати ключові особливості відповідних моделей політики пам'яті.

Для конструювання європейської моделі пам'яті недостатньо пропаганди змісту й оцінок минулого, протилежних радянським/ російським. Необхідний якісно відмінний характер втілення меморіальних практик, який є багато в чому визначальним для європейської цивілізаційної моделі колективної пам'яті.

Натомість російський інформаційний вплив у вітчизняному медіапросторі став «бомбою сповільненої дії», яка вибухнула на Сході України та в Криму. Цілеспрямована популяризація ідеї «русского мира» набула поширення з 2006 р. Вона стала інструментом російської пропаганди на пострадянському просторі, зокрема, для реалізації інтеграційних проєктів та утримання України у силовому полі Росії [11]. При цьому посилення до історичної пам'яті про минуле двох «братніх» народів стало основним інструментом пропаганди, без якого анексія Криму та інтервенція на Донбасі були б неможливими.

Інтерес сусідньої держави до ситуації в Україні, особливо в умовах соціальних потрясінь, є зрозумілим. Інша справа – військове втручання, від якого Росія зазнає значних матеріальних і, що найголовніше, людських втрат. Спробуємо формалізувати українські суспільно-політичні конфлікти з російським інтересом за допомогою інструментарію теорії ігор. Показовою є модель, що використовується західними політологами при інтерпретації протистояння між США та прокомуністичними опозиціями країн Південно-Східної Азії в часи холодної війни [12, с. 215–216].

Тільки в українському випадку роль зовнішньої сили впливу відіграє Росія, її противником виступає демократична прозахідна опозиція.

Українська влада й опозиція виступають акторами дії, російська влада спочатку є зацікавленою стороною. А після повалення режиму Януковича вона сама розпочинає гру та стає актором дії. Можна було б також вивчати українське суспільство як окремого актора. Але його неоднорідність та багатогранність інтересів визначає можливу непослідовність, нерациональність дій цього гравця. Це лише ускладнить модель. Тому суспільну активність розглянемо як ситуаційний фактор.

Класифікація такої гри: гібридна за критерієм кооперативності (учасники утворюють союзи, але кожен досягає особистої вигоди. Зокрема, союзниками з власними інтересами можна вважати Росію та український проросійський режим); симетрична у внутрішньому конфлікті (влада й опозиція можуть помінятися місцями), асиметрична під час конфлікту з Росією; послідовна з повною інформацією (у формалізованій моделі учасники роблять кроки один за одним і відомі попередні ходи суперника); гра з ненульовою сумою (прогреш одного не обов'язково означає виграш іншого).

Основне протистояння відбувається між внутрішніми політичними силами – владою, лояльною до Росії, та опозицією, за умов втручання чи невтручання Росії. В подібній грі перший крок належить опозиції, яка може кинути виклик владі чи утриматися від дій.

Сценарій А. Опозиційні сили відмовляються йти на радикальні дії або не мають достатніх засобів для перемоги. Влада зберігається, що рівнозначно програшу опозиції та виграшу режиму і Росії. Прикладом служать численні політичні баталії, громадські акції протесту 2010 – поч. 2013 рр.

Сценарій Б. Опозиція кидає виклик і має достатню соціальну підтримку для легітимного повалення режиму. За умов відсутності силового фактора (внутрішнього та зовнішнього) відбувається падіння режиму і виграш опозиції («помаранчева революція»).

Сценарій В. Опозиція кидає виклик, а її противники влада або/чи Росія вдаються до силового вирішення. Це призводить до

силового загострення конфлікту і програшу всіх сторін, тобто ситуації, в якій всі гравці зазнають втрат (Революція Гідності та російська агресія 2014 р.).

Силове втручання еквівалентне програшу й отриманні від'ємного результату (втрат). Більш раціональним видавалося б невтручання, що, в гіршому разі, принесло б програш з нульовим результатом. У рамках цієї теорії пояснити (але не виправдати) силоне втручання Росії можна, виходячи з внутрішніх особливостей північного сусіда. Представлена модель теорії ігор застосовувалася для ілюстрації «**принципу доміно**» щодо механізму встановлення комуністичних режимів, у ряді сусідніх країн Південно-Східної Азії. Уряд США стояв на позиціях, що перемога комуністичних сил в одній країні послідовно за принципом доміно призведе до падіння режимів, лояльних до Сполучених Штатів в інших країнах. Цей принцип допустимо застосувати і для сучасних реалій Східної Європи. В такому ракурсі агресія Росії постає не лише «маленькою переможною війною» в очах свого населення. Війна з Україною стає превентивним кроком для убезпечення власного режиму. Адже примітно, що на тлі українських закликів про децентралізацію влади регіони Росії (Єкатеринбург, Омськ, Новосибірськ, Краснодар, Калінінград) почали виголошувати гасла про забезпечення конституційного принципу федералізації країни [13; 14]. З іншого боку, масова антипропаганда ситуації в Україні принесла свої негативні плоди. За даними «Левада-Центру», якщо в травні 2013 р. 74 % росіян позитивно ставилися до України, то трохи більше ніж через рік – у вересні 2014 р. – лише кожен третій. У той же час, більше половини населення Росії (55%) погано або дуже погано ставляться до України [3].

З урахуванням вищезазначеного слід підсумувати такі тези:

1. Прогноз С. Гантінгтона на основі цивілізаційного підходу щодо майбутнього українсько-російських відносин не справдився. Це говорить не про хибність підходу чи зміну карти цивілізацій за 20 років, а, в першу чергу, свідчить про непродуктивність примордіалізму в побудові політичних прогнозів, обмеженість глобальних цивілізаційних факторів поряд з конкретними рішеннями і діями політичних акторів.

2. У конкретній політиці більш доцільним є врахування факторів реального часу: незахищених кордонів, міжетнічної напруженості, неврегульованості економічних та територіальних питань тощо. Тому думки Дж. Міршаймера виявляються актуальними на сьогодні. Зокрема, саме він виступав за збереження в Україні ядерної зброї як інструменту стримування регіональних конфліктів у Європі. Не дивно, що агресія Росії активізувала дискусію про необхідність повернення Україні ядерного статусу.

3. В інтеграційних прагненнях нашої держави слід враховувати не тільки потребу стандартизації в сферах економіки, юриспруденції, промисловості, освіти, а також необхідність долучення до відповідних меморіальних практик. При цьому, вибір зовнішньополітичного курсу постає також як вибір між цивілізаційно відмінними моделями колективної пам'яті: європейською та російською. Побудова української національної пам'яті європейського зразка потребує системного прагматичного конструктивістського підходу до цього суспільного феномену. В цих практиках також слід враховувати необхідність протистояння негативній дії російських інформаційних впливів.

4. Теорія ігор демонструє, що російська військова інтервенція на Сході України є абсолютно програшною альтернативою в геополітичній грі. Однак східний сусід сповідує не лише зовнішні, а й внутрішні інтереси. Рекламуючи серед свого населення негативний образ України та нелегітимність центральної влади, російська сторона не лише оправдовує свою підтримку «мирних протестующих жителей Донбасса», а, в першу чергу, убезпечує себе від «кольорових революцій».

5. Характеристики цивілізацій варто все ж враховувати в перспективному ракурсі для конструювання середньо- та довгострокових проектів суспільного розвитку. Тобто, зважати, в першу чергу, не на те, «звідки ми прийшли», а на те, «куди ми хочемо потрапити». Саме з цього слід розпочинати формування політичної, економічної, соціальної та гуманітарної стратегій держави.

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

2. Mearsheimer J. Case for Ukrainian Nuclear Deterrent / John J. Mearsheimer // *Foreign Affairs*. Vol. 72. – № 3 (Summer, 1993). – P. 50–66.
3. Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України // Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=3>.
4. Общественное мнение – 2013. Ежегодник. – М. : Левада-Центр, 2014. – 252 с.
5. Пам'ять колективна / Алла Киридон // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 282–285.
6. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : [монографія] / Юрій Жанович Шайгородський / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.
7. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: Матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. / Заг. ред. Ю.О. Зерній; Нац. ін-т стратегічних досліджень. – К. : НІСД, 2008. – 68 с.
8. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Панасівна Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
9. Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер; – [пер. з фр. Є. Марічева]. – К: Ніка-Центр, 2009. – 272 с – (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 4).
10. Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле / Ігор Гирич, Юрій Шаповал. – К. : KAS policy paper, Фонд Конрада Аденауера, 2010. – 45 с. – (Серія «Політична освіта»).
11. Україна та проект «Русского мира» : аналіт. доп. [Електронний ресурс] / В. М. Яблонський, С.І.Здіорук, В.В.Токман [та ін.]. – К. : НІСД, 2014. – 95 с. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Rus_mir.pdf
12. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под ред. С.У.Ларсена; [пер. с англ. Е.А.Жуковой]. – М. : РОССПЭН, 2009. – 751 с.
13. В России сорвали марши за федерализацию Сибири и Урала // УНИАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/world/952244-v-rossii-sorvali-marshi-za-federalizatsiyu-sibiri-i-urala.html>.
14. В Екатеринбурге и Новосибирске прошли акции за федерализацию // Дождь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvrain.ru/articles/v_ekaterinburge_i_novosibirske_proshli_aksii_za_federalizatsiju-374124